

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.056>

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА МЕХНАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА МЕХНАТ МУХОФАЗАСИНИ ТАЪМИНЛАШДА БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ

Комилова Ситора Шухратжон қизи, мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Мақолада Қўқон хонлигидаги марказий давлат бошқаруви тизимининг меҳнат муносабатлари ва меҳнат муҳофазаси билан боғлиқ жиҳатлари таҳлил қилинган. Хонликда фаолият юритган маъмурий ва диний мансабдорларнинг вазифалари, меҳнат жараёнларини ташкил этишдаги иштироқи ҳамда меҳнат интизомини таъминлашдаги аҳамияти ўрганилган. Шунингдек, Қўқон хонлиги бошқарув тизими Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бошқарув амалиёти билан қиёсий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Қўқон хонлиги, меҳнат муҳофазаси, давлат бошқаруви, мингбоши, қўшбеги, девонбеги, меҳнат муносабатлари, меҳнатни ташкил этиш.

Аннотация. В статье анализируются аспекты центральной системы государственного управления Кокандского ханства, связанные с трудовыми отношениями и охраной труда. Изучены функции административных и религиозных должностных лиц ханства, их участие в организации трудовых процессов, а также их роль в обеспечении трудовой дисциплины. Кроме того, проведён сравнительный анализ системы управления Кокандского ханства с практикой управления Бухарского эмирата и Хивинского ханства.

Ключевые слова: Кокандское ханство, охрана труда, государственное управление, мингбаши, кушбеги, диванбеги, трудовые отношения, организация труда.

Abstract. The article analyzes aspects of the central state administration system of the Kokand Khanate related to labor relations and occupational safety. It examines the functions of administrative and religious officials of the khanate, their participation in organizing labor processes, and their role in ensuring labor discipline. In addition, a comparative analysis of the governance system of the Kokand Khanate with the administrative practices of the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva is presented.

Keywords: Kokand Khanate, occupational safety, public administration, mingbashi, kushbegi, divanbegi, labor relations, labor organization.

1. Кириш (Introduction)

Марказий Осиё хонликларида меҳнат муносабатлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш масалалари давлат бошқаруви тизими, ижтимоий муносабатлар ҳамда иқтисодий ҳаётнинг ажралмас қисми ҳисобланган. Жамият тараққиётининг асосий

омилларидан бири бўлган меҳнат жараёнларини самарали ташкил этиш, аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш ва меҳнат интизомини сақлаш давлатнинг муҳим вазифаларидан бири сифатида намоён бўлган. Хусусан, Қўқон хонлигида давлат бошқаруви тизимининг такомиллашиб бориши меҳнат муносабатларининг тартибга солиниши, аҳолининг турли соҳалардаги меҳнат фаолиятини мувофиқлаштириш ва йирик жамоат ишларини амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлган.

Қўқон хонлиги иқтисодиёти асосан деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдо муносабатларига таянганлиги сабабли меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш давлат сиёсатида муҳим ўрин эгаллаган. Суғориш иншоотларини қуриш ва таъмирлаш, янги ерларни ўзлаштириш, шаҳарсозлик ишларини амалга ошириш, мудофаа иншоотларини барпо этиш каби кўплаб вазифалар аҳолининг уюшган меҳнати орқали бажарилган. Бундай жараёнларнинг самарали ташкил этилиши эса марказий ва маҳаллий бошқарув тизими фаолиятига боғлиқ бўлган.

XIX асрда меҳнат муҳофазаси тушунчаси ҳозирги замонавий мазмунда шаклланмаган бўлса-да, меҳнат жараёнида инсон саломатлигини сақлаш, ишларни тартибли ташкил этиш, хавф-хатарларни камайтириш ва меҳнат иштирокчилари ўртасида вазифалар тақсимотини белгилашга қаратилган муайян механизмлар мавжуд бўлган. Бу вазифалар асосан давлат амалдорлари, маҳаллий ҳокимлар, диний арбоблар ва жамоа раҳбарлари томонидан амалга оширилган. Шу нуқтаи назардан қараганда, меҳнат муҳофазасининг айрим элементлари давлат бошқаруви тизими таркибида шаклланган ижтимоий институт сифатида намоён бўлади.

Тадқиқотнинг ўрганилганлик даражаси

Қўқон хонлиги тарихи Ўзбекистон ва хориж тарихшунослигида муайян даражада ўрганилган бўлса-да, меҳнат муносабатлари ва меҳнат муҳофазаси масалалари мустақил тадқиқот объекти сифатида етарли даражада таҳлил қилинмаган. Мавжуд илмий адабиётларнинг асосий қисми хонликнинг сиёсий тарихи, давлат бошқаруви, ҳарбий тизими, ташқи сиёсати ва иқтисодий муносабатларига бағишланган бўлиб, меҳнатни ташкил этиш ва меҳнат муҳофазасига доир масалалар кўпроқ билвосита ёритилган.

Қўқон хонлигининг сиёсий ва маъмурий бошқарув тизимига оид дастлабки маълумотлар маҳаллий муаррихлар томонидан яратилган «Тарихи Шохрухий», «Мунтахаб ут-таворих», «Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин», «Тарихи Туркистон» каби асарларда акс этган. Ушбу манбаларда хонликдаги мансаблар тизими, давлат амалдорларининг ваколатлари ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Бироқ мазкур асарларда меҳнат муҳофазаси масалалари махсус ёритилмаган бўлса-да, меҳнат муносабатлари, жамоат ишларини ташкил этиш, аҳолини сафарбар этиш ва бошқарув назоратига оид маълумотлар учрайди.

Қўқон хонлиги тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшган олимлар қаторида Р.Н.Набиев, Ҳ.Бобобеков, Ш.Воҳидов, Азамат Зиё, Ш.Қўлдошев, Ш.Маҳмудов, Т.Худойкулов, М.Ахмедова, З.Хатамова, М.Маъмуров ва бошқа тадқиқотчиларни кўрсатиш мумкин. Улар ўз ишларида хонликнинг давлат бошқаруви, ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ва маъмурий тизими хусусиятларини таҳлил қилганлар.

3. Натижалар (Results)

Тадқиқот натижалари Қўқон хонлигида меҳнат муносабатлари ва меҳнат жараёнларини ташкил этиш давлат бошқарув тизими билан бевосита боғлиқ бўлганлигини кўрсатди. Хонликда меҳнат муҳофазасига оид замонавий ҳуқуқий меъёрлар ва махсус давлат институтлари мавжуд бўлмаган бўлса-да, маъмурий бошқарув тизими орқали меҳнат жараёнларини тартибга солиш, ишларни мувофиқлаштириш ва меҳнат интизомини таъминлашга қаратилган муайян механизмлар шаклланган.

Қўқон хонлиги марказий бошқарув тизимида *мингбоши* мансаби алоҳида аҳамият касб этган. XIX асрнинг айрим даврларида мазкур мансаб эгаси давлат бошқарувида бош вазир мақомига яқин ваколатларга эга бўлган. Айниқса, Худоёрхон ва Султон Саййидхон даврларида мингбошилар давлатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мингбоши йирик қурилиш ишлари, муҳофаа иншоотларини барпо этиш, ирригация тармоқларини қуриш ва таъмирлаш, аҳолини ҳашар ишларига жалб қилиш каби вазифаларни мувофиқлаштирган. Бу эса меҳнат ресурсларининг мақсадли тақсимланиши ва иш жараёнларининг тартибли ташкил этилишини таъминлаган. Меҳнат муҳофазаси нуқтаи назаридан қаралганда, ишларнинг тажрибали раҳбарлар назоратида амалга оширилиши бахтсиз ҳодисалар ва ташкилий муаммоларнинг олдини олишга хизмат қилган.

Манбалар таҳлили *қўшбеги* мансаби ҳам меҳнат муносабатларини ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. *Қўшбегилар* айрим ҳолларда йирик шаҳар ва вилоятларга мустақил ҳоким сифатида тайинланган. Улар маҳаллий аҳолининг меҳнат фаолиятини мувофиқлаштириш, солиқ йиғиш ишларини ташкил этиш, жамоат қурилишлари ва ободонлаштириш тадбирларини бошқаришда фаол иштирок этган. Қурилиш ишларида меҳнат тақсимооти, ишчиларнинг вазифаларини белгилаш ва ишларни назорат қилиш каби вазифалар ҳам *қўшбегилар* зиммасида бўлган. Бу ҳолат меҳнат жараёнларининг тартибли кечишига ва иш самарадорлигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатган.

Қўқон хонлиги иқтисодий ҳаётида *девонбеги* мансаби ҳам муҳим ўрин эгаллаган. *Девонбеги* давлат молия тизимини бошқариш, хазина маблағларини назорат қилиш ва қирим-чиқим ҳисоботларини юритиш учун масъул бўлган. Давлат томонидан амалга оширилган қурилиш ишлари, ирригация лойиҳалари ва бошқа жамоат тадбирларининг молиявий таъминоти *девонбеги* фаолияти билан узвий боғлиқ бўлган. Бу эса меҳнат жараёнларининг узлуксиз давом этиши ва аҳолининг меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш имконини яратган. Шу билан бирга, давлат девонхонасида сақланган ҳисоб-китоб дафтарлари иқтисодий фаолиятни назорат қилиш ва меҳнатга оид харажатларни ҳисобга олишнинг муҳим воситаси вазифасини бажарган.

Парвоначи мансаби ҳам марказий бошқарув тизимида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Унинг асосий вазифаси давлат фармонлари, ёрлиқлар ва бошқа расмий ҳужжатларни тегишли мансабдорларга етказишдан иборат бўлган. Айрим ҳолларда *парвоначилар* маҳаллий бошқарув вазифаларини ҳам бажарганлар. Бу эса марказий

ҳокимият қарорларининг жойларда ўз вақтида ижро этилишини таъминлаб, меҳнат жараёнларини ташкил этишда бошқарув самарадорлигини оширган.

Тадқиқот натижаларига кўра, *шиғовул* мансаби ҳам мамлакат иқтисодий ҳаёти ривожда муҳим ўрин тутган. У чет давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва дипломатик муносабатларни мувофиқлаштириш учун масъул бўлган. Ташқи савдо ва дипломатик алоқаларнинг ривожланиши хунармандчилик, карвон савдоси ва ишлаб чиқариш соҳалари фаоллашувига олиб келган. Бу эса аҳолининг меҳнат фаолияти кўламини кенгайтириш, янги иш ўринларини яратиш ва иқтисодий барқарорликни таъминлашга хизмат қилган.

4. Муҳокама (Discussion)

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Қўқон хонлигида меҳнат муҳофазаси замонавий ҳуқуқий ва техник меъёрларга асосланган мустақил институт сифатида шаклланмаган бўлса-да, давлат бошқаруви тизими меҳнат жараёнларининг барқарорлигини таъминлашда муҳим вазифани бажарган. Хонликда меҳнат муносабатлари алоҳида қонунлар билан эмас, балки давлат бошқаруви амалиёти, шариат меъёрлари, маҳаллий урф-одатлар ва ижтимоий назорат механизмлари орқали тартибга солинган. Бу ҳолат меҳнат муҳофазаси тушунчасининг тарихий шакллари давлат ва жамият ҳаётида муайян даражада мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Қўқон хонлиги бошқарув тизимидаги мансабдорлар фаолияти таҳлили меҳнат жараёнларини ташкил этиш ва назорат қилиш давлат сиёсатида муҳим ўрин тутганлигини тасдиқлайди. Хусусан, *мингбоши*, *қўшбеги*, *девонбеги* ва маҳаллий ҳокимлар томонидан йирик қурилиш ишлари, ирригация тизимлари, мудофаа иншоотлари ва жамоат аҳамиятига эга бўлган объектларни барпо этиш ишлари мувофиқлаштирилган. Бу жараёнларда меҳнат ресурсларини тўғри тақсимлаш, ишларнинг белгиланган тартиб асосида олиб борилиши ва масъул шахсларнинг жавобгарлиги меҳнат хавфсизлигининг муҳим омилларидан бири сифатида намоён бўлган.

Тадқиқот давомида аниқланган маълумотлар меҳнат муҳофазаси фақат техник хавфсизлик чоралари билан чекланмасдан, меҳнат жараёнини оқилона ташкил этиш орқали ҳам таъминланишини кўрсатади. Қўқон хонлигида амал қилган вазифалар тақсимооти тизими ҳар бир амалдорнинг ваколати ва масъулиятини белгилаб берган. Бу эса меҳнат жараёнларида тартибсизлик, бошқарувдаги иккиланиш ва ташкилий камчиликларнинг олдини олиш имконини яратган. Замонавий меҳнат муҳофазаси назарияси нуқтаи назаридан баҳоланганда, мазкур ҳолат меҳнат хавфларини бошқаришнинг дастлабки кўринишларидан бири сифатида қаралиши мумкин.

Қўқон хонлиги бошқарув тизимини Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан қиёсий таҳлил қилиш айрим ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлаш имконини берди. Ушбу давлатларда ҳам меҳнат муносабатлари давлат бошқаруви орқали тартибга солинган бўлса-да, айрим мансабларнинг ваколатлари бир-биридан фарқ қилган. Масалан, Бухоро амирлигида *қўшбеги* давлат бошқарувининг марказий фигураларидан бири бўлиб, бош вазир мақомига эга бўлган. Қўқон хонлигида эса *қўшбеги* кўпроқ

ҳарбий-маъмурий вазифаларни бажарган ва маҳаллий бошқарув билан узвий боғлиқ фаолият юритган. Бу фарқ меҳнат жараёнларини ташкил қилиш усулларида ҳам ўз аксини топган.

Шунингдек, Бухоро ва Хива давлатларида молиявий назоратнинг айрим жиҳатлари *қўшбеги* ваколатига кирган бўлса, Қўқон хонлигида бу вазифаларнинг муҳим қисми *девонбеги* зиммасига юклатилган. Натижада иқтисодий бошқарув ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш жараёнлари нисбатан ихтисослашган шаклда амалга оширилган. Бу эса меҳнатни ташкил этиш самарадорлигини оширишга хизмат қилган омиллардан бири сифатида баҳоланиши мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, меҳнат муҳофазасининг муҳим таркибий қисми ҳисобланган назорат ва ҳисобдорлик тамойиллари Қўқон хонлиги бошқарув амалиётида муайян даражада шаклланган. Давлат амалдорлари зиммасига юклатилган вазифаларнинг аниқ белгиланиши ҳамда уларнинг фаолияти устидан олиб борилган назорат жамоат ишларининг ўз вақтида ва тартибли бажарилишини таъминлаган. Айниқса, ирригация иншоотлари қурилиши, канал ва ариқларни таъмирлаш, қишлоқ хўжалиги ишларини ташкил этиш ҳамда шаҳарсозлик тадбирларини амалга оширишда меҳнат тақсимотининг мавжудлиги иш жараёнларидаги хавфларни камайтиришга хизмат қилган.

Меҳнат муҳофазаси нуқтаи назаридан муҳим жиҳатлардан яна бири устоз-шогирд анъанасининг мавжудлиги ҳисобланади. Ҳунармандчилик соҳасида меҳнат кўникмалари авлоддан-авлодга ўтиб келган бўлиб, шогирдлар меҳнат қуролларида тўғри фойдаланиш, иш жараёнида эҳтиёткорликка риоя қилиш ва касбий маҳоратини оширишни устозлар назорати остида ўрганган. Бу жараён нафақат касбий тайёргарлик, балки меҳнат хавфсизлигининг анъанавий шакли сифатида ҳам аҳамият касб этган.

Хулоса

Қўқон хонлигидаги марказий бошқарув тизими меҳнат муносабатлари ва меҳнат муҳофазасининг тарихий асосларини шакллантиришда муҳим ўрин тутган. *Мингбоши*, *қўшбеги*, *девонбеги* ва бошқа мансабдорлар меҳнатни ташкил этиш, назорат қилиш ва мувофиқлаштириш орқали меҳнат жараёнларининг самарадорлигини таъминлаган. Гарчи замонавий меҳнат муҳофазаси талаблари мавжуд бўлмаган бўлса-да, бошқарув тизимидаги вазифалар тақсимоти ва назорат механизмлари меҳнат хавфсизлигини таъминлашнинг дастлабки шакллари сифатида намоён бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Йўлдошев М. Хива хонлигида давлат тузуми ва ҳуқуқ. – Тошкент: Адолат, 1998. – 214 б.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 368 б.
3. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996. – 240 б.
4. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – Ташкент: Фан, 1973. – 312 с.
5. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида давлат бошқаруви тизими. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 256 б.

6. Маҳмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. – 284 б.
7. З.Хатамова. Қўқон хонлигида солиқ тизими. – Фарғона, 2022.
8. Турсунов С., Раҳмонов Қ. Ўзбекистонда меҳнат муҳофазаси тарихи ва тараққиёти. – Тошкент: Фан ва технология, 2018. – 196 б.
9. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси. – Тошкент: Адолат, 2023.
10. Абдуллаев А. Меҳнат муҳофазаси ва касбий хавфсизлик асослари. – Тошкент: Тафаккур, 2021. – 224 б.